

مسایل مرزی ایران و شوروی

در عصر رضاشاه پهلوی

محمدعلی بهمنی قاجار

گفتار اول: مرز خاوری ایران و شوروی

الف. عدم استرداد فیروزه و جنوب خلیج حسینیقلی

بر اساس نص صریح فصل سوم قرارداد مودت ۱۹۲۱ ایران و شوروی، دولت شوروی متعهد شده بود قصبه فیروزه را به ایران باز پس دهد. دولت‌های سیدضیاءالدین طباطبایی و کابینه اول قوام‌السلطنه عملاً برای استرداد فیروزه کاری نکردند و تنها در دولت مشیرالدوله بود که درخواست رسمی برای استرداد فیروزه به روس‌ها ارائه شد. همچنین در پایان دولت مشیرالدوله و در بیست‌وسوم اردیبهشت ۱۳۰۱، وزارت خارجه در نامه‌ای به وزارت مالیه، تسریع در بازپس‌گیری فیروزه را درخواست کرد.

اما در بیست‌ونهم اردیبهشت، گمرک مشهد طی گزارشی به وزارت مالیه اطلاع می‌دهد که پادگان شوروی در فیروزه همچنان مستقر بوده و دولت شوروی

نمایی از نقاط مرزی ایران و شوروی

و نیز رفع اشغال از مناطق جنوب خلیج حسینیقلی در دوره رضاشاه نیز همچنان مسکوت ماند. با این وجود، در دوران پادشاهی رضاشاه و در زمان نخست‌وزیری مخبرالسلطنه هدایت، محمدعلی فروغی وزیر وقت امور خارجه ایران، یادداشتی به فتح‌الله پاکرون سفیر ایران در شوروی ارسال داشت و از او خواست موضوع تعدیات مرزی شوروی را به کمیساریای خارجه شوروی یادآوری کند.

با وجود تذکرات فروغی به کمیساریای خارجه شوروی، اراضی متعلق به ایران همچنان در اشغال شوروی باقی ماند.

ب. آب‌ها و رودخانه‌های مرزی

همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، دیپلمات‌های شوروی اصرار داشتند پیش از حل مسایل مربوط به مرز خلیج حسینیقلی و نیز استرداد قریه فیروزه، موضوع رودخانه‌ها و آب‌های مرزی فیصله یابد. این خواسته دیپلمات‌های شوروی بنا به آنچه که دیپلمات‌های ایرانی همچون فروغی و مستشارالدوله در تحلیل‌های خود ابراز می‌داشتند مخالف منافع ملی ایران بود و می‌توانست منجر به مسکوت ماندن بازپس‌گیری اراضی اشغالی ایران شود؛ بنابراین اولویت دادن به حل مسایل آب‌ها و رودخانه‌های مرزی در راستای منافع شوروی بود. دولت ایران از این موضوع استنکاف می‌کرد تا

رضاشاه به پادشاهی رسید. نزدیک به چهارماه پس از خلع قاجاریه و آغاز پادشاهی پهلوی، در شرایطی که هنوز مسایل مربوط به اراضی اشغالی ایران مورد بررسی قرار نگرفته بود، قراردادی در مورد استفاده از آب‌ها و رودخانه‌های مرزی بین ایران و شوروی منعقد شد. جدای از اینکه توافق در مورد آب‌های مرزی، پیش از حل‌وفصل مساله فیروزه و اراضی جنوب خلیج حسینیقلی، در راستای منافع شوروی و به ضرر ایران بود، در مورد نظام حاکم بر استفاده از آب‌ها و رودخانه‌های مرزی نیز توافقاتی شد که آشکارا به زیان ایران و

برخلاف نص صریح قرارداد ۱۹۲۱ ایران و شوروی بود. بر اساس فصل سوم قرارداد ۱۹۲۱، دولت‌های ایران و شوروی در رودخانه‌ها و آب‌های مرزی، حقوق کاملاً مساوی دارند. بر این مبنا، کمیسیون سرحدی ایران تلاش کرد موضوع استفاده مساوی از رودخانه‌ها و آب‌های مرزی را عملی کند، مستشارالدوله رییس کمیسیون سرحدی ایران در مراسله‌ای به محمدعلی فروغی وزیر امور خارجه، ضرورت تقسیم مساوی آب‌ها و رودخانه‌های مرزی را مورد تأکید قرار داد. مستشارالدوله، در مورد توافقی که منجر به گذشت از حق مساوی ایران از رودخانه‌ها و آب‌های مرزی شود، هشدار داده بود و دآوری خود را نسبت به چنین گذشتی اعلام داشته و در این باره ابراز می‌دارد: هر کس به غیر از تنصیف آب‌ها، طریق دیگری را در نظر بگیرد به ایران و ایرانی و به دولت خیانت کرده و می‌کند. با وجود هشدارهای رییس کمیسیون سرحدی ایران، رویه انعطاف‌آمیز دولت ایران در برابر شوروی به انعقاد قرارداد اول اسفند ۱۳۰۴ بین دولت‌های ایران و شوروی در مورد استفاده از رودخانه‌ها و آب‌های سرحدی واقع در امتداد خط سرحد تا هریرود تا در برای خنجر انجامید؛ قراردادی که آثار زیانبار آشکاری علیه منافع ملی ایران داشت و همان‌گونه که مستشارالدوله پیش‌بینی کرده بود نه تنها اصل تنصیف را زیر پا گذارد، بلکه حتی حقوقی در مورد رودخانه‌های صدرصد داخلی ایران به شوروی اعطا کرد. قرارداد یادشده به وسیله «میرزا سیداحمدخان معظمی، حمیدسیاح و میرزا محمد معصوم‌خانی» به نمایندگی از دولت ایران و «لکساندر فیودر و ایوان آریستویچ گرمان» به نمایندگی از دولت اتحاد جماهیر شوروی به امضا رسید.

گفتار دوم: مرز باختری ایران و شوروی

الف. بیل‌سوار

روس‌های تزاری در تلاش بودند با جلو آوردن خط مرزی، منطقه بیل‌سوار و

روستاها و مناطق نزدیک به آن، همچون تازه‌کند، بهرام‌تپه و شغال‌تپه را اشغال کنند. همچنین یکی از ماموران سیاسی روسیه به نام کنلن خلتمسکی، نقشه‌ای تنظیم کرد که مرز روسیه را به جنوب آورده و بیل‌سوار و توابع آن را به روسیه ملحق سازد. از سوی دیگر در عصر روسیه تزاری در نزدیکی بیل‌سوار و در ساحل رود ارس و در منطقه حسن‌خانلو، روس‌ها، نهری در درون خاک ایران ایجاد کرده بودند که دولت ایران این نهر را پر کرد. مخصوصاً شاهزاده مظفرالدین میرزا، ولیعهد وقت ایران شخصاً از نهر بازدید کرده و دستور پر کردن نهر را صادر کرد. به این ترتیب دولت ایران مانع از اشغالگری روس‌ها در منطقه حسن‌خانلو شد. به هر روی تلاش‌های روسیه تزاری برای تحمیل نقشه ترسیمی کنلن خلتمسکی و نیز ایجاد نهر در منطقه حسن‌خانلو به جایی نرسید. پس از تشکیل اتحاد جماهیر شوروی که رهبران آن شعار صفرنظر کردن از سیاست‌های استعماری روسیه تزاری می‌دادند، دولت ایران تصور نمی‌کرد که دولت شوروی درصد تکرار ادعاهای روسیه تزاری در مورد نقشه کنلن خلتمسکی یا درباره نهر حسن‌خانلو باشد؛ ادعاهایی که حتی مقامات دولت تزاری که به زعم شوروی‌ها استعمارگر و استیلاطلب و متجاوز بودند نیز عملاً آنها را ترک کرده بودند. اما سال ۱۳۰۴ خورشیدی، دور تازماری از پیشروی‌های نظامی شوروی در منطقه «بیل‌سوار» آغاز شد. بیست‌وچهارم فروردین ۱۳۰۴ نایب سرهنگ حسین خان مزینی، مرزدار مغان از طرف کورباتف، افسر روس، به عنوان ملاقات فرامنده قوای آذربایجان قفقاز به آن طرف سرحد دعوت می‌شود. در این ملاقات سرهنگ مزینی با تهدید وادار شد دستور تخلیه فوری پاسگاه «بهرام‌تپه» را صادر کند. پاسگاه «بهرام‌تپه» بلافاصله از طرف نظامیان شوروی اشغال شده و روس‌ها تا «سیدلر» پیش آمدند. در مورد مسایل مرزی منطقه «بیل‌سوار» به جز اشغال بهرام‌تپه به وسیله شوروی، دیگر موضوع قابل توجه حفر نهر در منطقه حسن‌خانلو بود، همان‌گونه که اشاره شد، روس‌های تزاری در تلاش بودند نهری در درون خاک ایران و در منطقه حسن‌خانلو حفر کنند که این موضوع با مخالفت شدید دولت ایران به جایی نرسید اما در دوران شوروی، بار دیگر تلاش‌ها برای ایجاد نهر در منطقه حسن‌خانلو آغاز شد. دولت شوروی ابتدا تلاش کرد ایجاد نهر در منطقه «حسن‌خانلو» را با توجه به مسایل «انسان‌دوستانه» توجیه، بدون طرح ادعای مرزی یا کسب مجوز از دولت ایران، به این کار اقدام کند اما سرانجام این نهر هم در درون خاک ایران حفر شد. به هر روی، دولت شوروی، پاسگاه بهرام‌تپه را اشغال و نهر حسن‌خانلو را نیز حفر کرده و مدعی مالکیت آن شد و این وضعیت تا پایان دوران رضاشاه پابرجا ماند.

ب. دیمان و ساری‌بلاغ

منطقه «دیمان» در جنوب شهرستان گرمی و شمال باختری نمین قرار دارد. دولت ایران در سال ۱۳۰۲ خورشیدی درصد ایجاد پاسگاه نظامی در «دیمان» برآمد. مرزبانان شوروی با ادعای مالکیت شوروی بر این منطقه، خواستار خودداری قشون ایران از ایجاد پاسگاه در دیمان شد. ماموران ایران این خواسته مرزبانان شوروی را رد کرده و بر تأسیس پاسگاه، اصرار ورزیدند اما بر اثر پیگیری‌های سفارت شوروی در تهران، وزارت جنگ ایران دستور داد قشون ایران، پاسگاه را در سه و نیم کیلومتری دیمان یعنی در «ساری‌بلاغ» ایجاد کند. سفارت شوروی به ایجاد این پاسگاه اعتراض کرده و خواستار تخلیه آن شد اما دولت ایران، این درخواست شوروی را رد کرد. در شانزدهم شهریور ۱۳۰۲، نظامیان شوروی به پاسگاه در حال ساخت ساری‌بلاغ یورش برده و ضمن کشتن «غلامعلی خان» نایب رییس پاسگاه، یک نفر نظامی همراه وی و هفت کارگر ایرانی که مشغول ساخت بنای پاسگاه بودند را کشته و یک نظامی را نیز زخمی کردند. متعاقباً نظامیان روسی با حمله به پاسگاه «تولوه» دو نفر نظامی را دستگیر کرده و به اسارت بردند. وزارت امور خارجه ایران به این اقدامات دولت شوروی اعتراض کرده و خواستار مجازات نظامیان متجاوز شوروی و تخلیه اراضی اشغال شده ایران شد. به دنبال این درخواست، مذاکراتی بین دکتر محمد مصدق وزیر امور خارجه ایران و «شومیاتسکی» وزیر مختار شوروی در تهران آغاز شد. این مذاکرات به تنظیم و امضای پروتکلی برای حل اختلافات ایجاد شده در منطقه «دیمان» منجر شد. بر اساس این پروتکل توافق شد، کمیسیونی مختلط از ماموران ایران و شوروی برای رسیدگی به ماهیت قضایای مرزی رخ داده، تشکیل و در این باره تصمیم‌گیری کند. کمیسیون تشکیل شد اما پس از چندی فعالیت آن بی‌نتیجه متوقف ماند. اراضی ایران در اشغال نظامیان شوروی، باقی ماند و خون نظامیان و کارگران ایرانی نیز به هدر رفت.